

VIAȚA COTIDIANĂ ÎN PRIMII ANI DE TOTALITARISM ÎN RSS MOLDOVENEASCĂ

Lidia PĂDUREAC, dr., conf. univ.,
Facultatea de Drept și Științe Sociale,
Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți

Abstract: *The forced establishment of Soviet power in Bessarabia led to important political, economic and ideological transformations, including changes in the daily life of the population. The state gradually imposed its control over people's private lives. People began to be forced to adopt the Soviet way of life, in which exaggerated collectivism dominated. In 1940-1941, officials were preoccupied with the creation of local administrative bodies, and communist propaganda was trying to create the illusion of future prosperity through unsubstantiated statements. This was the period when the strong discrepancy between official statements and the actual actions of state power was apparent. This process was interrupted by military operations and a brief phase of re-establishing the Romanian administration. After 1944 the Bessarabians were fully integrated into the totalitarian system, having to: refuse to accept the daily habits of democratic society and the idea of personal well-being; accept the degradation of the quality of life; live at the command of the state; adapt to communist ideology.*

Keywords: *totalitarianism, daily life, standard of living, social groups.*

Instaurarea forțată a puterii sovietice în Basarabia a determinat importante transformări de ordin politic, economic, ideologic, inclusiv și modificarea vieții cotidiene a populației. Statul își impunea treptat controlul asupra vieții private a oamenilor. A început un proces de constrângere în vederea instituirii modului de viață sovietic dominat de colectivismul exagerat. Sintagma „primii ani de totalitarism în RSS Moldovenească” necesită o precizare: evenimentele din cadrul celui de-al doilea război mondial au segmentat procesul de instaurare a puterii sovietelor în teritoriilor dintre Nistru și Prut în două etape:

1) 28 iunie 1940 - 22 iunie 1941. După ultimatumurile din 26 și 28 iunie 1940, adresate de Uniunea Sovietică României, oficialitățile de la București au fost nevoite, pentru a evita războiul și a păstra statalitatea, să evacueze administrația și armata din Basarabia. La 2 august 1940 Sovietul Suprem al U.R.S.S. a decis formarea R.S.S. Moldovenești în calitate de subiect național statal al Uniunii Federale. În componența R.S.S. Moldovenești au fost incluse doar 6 județe ale fostei Basarabii și numai 6 raioane ale fostei R.A.S.S.M. Astfel spațiul Moldovei istorice, județele Cetatea Albă, Ismail, Bolgrad și Hotin au fost în mod arbitrar atribuite R.S.S. Ucrainene.

2) august 1944-1950. În urma operațiunii Iași-Chișinău armatele sovietice au ocupat Basarabia, chiar dacă din 23 august 1944 România a trecut de partea puterilor Aliate și a luptat împotriva fascismului. Odată cu armata s-a impus și administrația sovietică care trebuia să implementeze directivele Kremlinului. Sub aspect economic în 1950 trebuia să se încheie al patrulea plan cincinal¹⁴. Stalin, având drept scop să transforme Uniunea Sovietică în prima putere industrială mondială, a inițiat o politică fiscală excesivă care, suprapusă situației complicate de după război, a avut consecințe grave: foamete, distrofie, canibalism, represiuni.

În cercetarea de față urmărim scopul de a identifica caracteristicile generale ale vieții cotidiene a populației în fiecare din cele două etape de impunere a totalitarismului în Basarabia.

În 1940 majoritatea populației din Basarabia era speriată de evenimentele în centrul cărora s-a pomenit. Autoritățile române au emis un ordin de evacuare prin care recomandau celor care au ocupat anumite funcții administrative, preoților, profesorilor etc. să se evacueze în partea dreaptă a Prutului. De rând cu cei care aveau mari suspiciuni sau chiar frică față de puterea sovietică au fost și oameni care s-au bucurat de noul regim, fiind captați de promisiunile propagandei sovietice despre o viață echitabilă, mult mai bună, considerând că au fost nedreptățiți în timpul administrației românești. Sursele de

¹⁴ Primul plan cincinal în URSS a fost inițiat în 1928 pentru perioada 1929-1933 și a fost îndeplinit cu un an mai devreme. Scopul planurilor cincinale era de a urgenta industrializarea Uniunii Sovietice. Planul cincinal era un instrument pentru economia de comandă și cuprindea un număr de obiective ce urmau a fi îndeplinite în termen de cinci ani.

istorie orală confirmă faptul, că majoritatea celor care întâmpinau cu bucurie armata sovietică erau evrei: Al. Budișteanu *spre stupoarea noastră erau localnici evrei! Cu toții într-o stare de excitație anormală* [2, p. 91]. Documentele de arhivă menționează aceeași stare de lucruri: *În târgul Râșcani-Bălți, evreii umblau cu stegulețe și rozete roșii la butoniere, iar pe case s-au arborat drapelul roșii* [6].

Imediat după instaurarea forțată a noii puteri pentru basarabeni a început modificarea cotidianului. Oamenii erau nevoiți să-și modifice stilul de viață obișnuit din perioada anterioară și să accepte noile cerințe economice, politice și ideologice ale puterii comuniste. Statul dorea o societate fără clase. Politica inițiată de Lenin în Rusia era perpetuată cu iscusință de Stalin în toate teritoriile URSS. *Pentru Lenin, ființa umană nu prezenta, practic, nici un interes: gândea doar în termeni de partid, mase, clase, state. Deoarece considera că orice grup sau individ care nu făcea parte din partidul lui era un adversar, o astfel de persoană sau grup trebuia redusă la tăcere. Fie că erai de acord cu el, fie că-i deveneai dușman ireconciliabil* [5]. Kremlinul dorea „lichidarea fizică a clasei capitaliste” în întreg arealul pe care-l controla. Sovietizarea satelor și colectivizarea gospodăriilor țărănești au schimbat economia agrară și imaginea satului basarabean, având un impact radical asupra calității vieții populației din Basarabia. În acest sens, lichidarea „chiaburimii” și colectivizarea erau elemente de construcție a unei noi societăți fără clase.

Peste puțin timp, chiar și cei care s-au bucurat de instituirea noului regim au devenit sceptici și nemulțumiți, mai ales că angajamentele comuniste nu erau însoțite și de îmbunătățirea reală a condițiilor de trai: *Peste câteva luni, când te întâlneai pe stradă cu câte un evreu, pe care îl cunoșteai mai bine, acesta uitându-se mai întâi cu prudență în jur, îți spunea: „Când scăpăm de ăștia? Rău ne-am păcălit!” Noi românii, evitam aceste discuții și preferam să dispărem. Spre deosebire de evrei, noi ne puneam întrebarea, cum să ne adaptăm la noua situație. În acest timp evreii se gândeau deja cum să plece din Basarabia* [2, p. 96].

Descrierea cotidianului de către martorii acelor timpuri prezintă starea de lucruri din localitățile basarabene. Promisiunile generoase ale noilor autorități erau departe de a se realiza. Populația deja înțelegea ce i s-a întâmplat, dar nu avea curajul să protesteze: *În primele luni sovieticii cumpărau tot ce vedeau: cârnaț, bomboane, crupe, stufe, haine, rufe, totul... La brutărie dispăruse pâinea albă. În schimb se vindea pâine neagră, crudă și cleioasă – mă rog, pâine sovietică. Mărfurile bune au dispărut, nu le mai găseai în magazine. În locul lor a fost adus „tovar” sovietic, marfă de calitate inferioară, de prost gust, făcută ca din topor* [9, p. 51]. *În scurtă vreme piețele s-au golit și s-a instaurat modul de viață sovietic. Magazinele au fost închise peste noapte și din ele nu s-au mai putut aproviziona decât nou-veniții. Mult mai târziu au apărut magazinele de tip nou, cu marfă puțină și proastă. Eu de exemplu oftam după frumosele creioane Hardtmuth și Faber, care se transformaseră într-o legendă* [2, p. 100].

În comparație cu situația din perioada interbelică viața cotidiană a basarabenilor s-a înrăutățit. Mărturiile care reflectă perioada respectivă menționează uimirea celor veniți din URSS față de bunurile din magazinele basarabene: *Ei achipuiau uniforma de ceferist a lui Gheorghe Cioric și laudau stofa „Vot, vot... ăto sucno!...” Din bucătăria largă au trecut pe rând în cele trei odăi și atunci un nou-venit n-a putut să se rețină și a exclamat: „Vot ăto burjui!”... Larisa a sărit ca arsă: „Noi suntem burjui? Ce vorbă-i asta?” Și le-a povestit amănunțit istoria soțului său. Că era fecior de țăran, al treisprezecelea copil în familie. Și mama lui Gheorghe Cioric, fiind văduvă și săracă, n-a avut ce să-i de zestre, i-a dat numai minte și dragoste de carte. Și Gherghe a învățat la școala normală, unde s-a îmbolnăvit de tuberculoză. Și medicul l-a sfătuit: „Tu, Cioric, cu plămâni tăi n-o să fii învățător, du-te mai bine la școala de mișcare. Și Gheorghe a terminat școala de mișcare și tot ce are azi a câștigat prin muncă cinstită. Statul i-a plătit salariu bun. „Vseo ravno burjui!”... [10, p. 35]. Militarii care ne-au umplut casa au rămas șocați de cele văzute. Mama era gospodină neîntrecută. Țesea covoare, croșeta. Broda. Avea perne, țoluri, mobilă frumoasă, șervete pe pereți în tradițiile noastre. Unul dintre militari, un om cumsecade, i-a spus: „Strânge toate acestea, dacă vrei să rămână copiii tăi”. Mama a început să dezbrace pereții” [10, p. 66].*

Civilii și militarii veniți din diferite regiuni ale URSS erau obligați să contribuie la promovarea miturilor despre situația prosperă din țara sovietelor, însă acțiunile lor demascau realitatea. Dacă în iunie 1940 era un grup de oameni care-și legau speranțele de puterea sovietică, atunci timp de câteva luni, numărul acestora s-a micșorat considerabil, întrucât discrepanța dintre declarațiile oficialităților și realitate devenea tot mai pronunțată. Statul sovietic a organizat deplasări de populație în scopul creării unei baze

sociale de susținere pentru noul regim. *După venirea trupelor sovietice au apărut și civilii sovietici, îmbrăcați ca vai de lume, total inculți și necivilizați.... Am constatat că așa arătau oamenii sovietici, îmbrăcați într-un mod greu de definit, dar de fapt vraiste, cu haine șocant de demodate și ieftine* [2, p. 98]. *Comportamentul noilor veniți era departe de respectarea valorilor morale, dar foarte ambițios în intenția de a-i „civiliza” pe localnici – „un alt comentariu caustic-umoristic era cel referitor la obsesia sovieticilor, de a folosi termenul „culturno” (adică „în mod cult, civilizată”) fără discernământ și hodoronc-tronc. Astfel, spre răsul nostru, ei spuneau că trebuie să „citești culturno”, să „gândești culturno”, să te „speli culturno”... până și să „dormi culturno”. Păreră noastră era că insistau atâta pe acest cuvânt tocmai pentru că habar n-aveau ce era aia cultură și civilizație* [2, p. 103].

Populația de la sate a avut mai puține posibilități de a contacta cu noii veniți, întrucât majoritatea erau plasați în orașe, unde ocupau funcții sau erau angajați la serviciu, fiind asigurați cu spațiul locativ. *De îndată după începutul ocupației sovietice, în oraș s-au produs modificări privind restrângerea spațiilor locative pentru a găzdui pe noii veniți, care apăreau încontinuu și cu grămada. Erau prost îmbrăcați, flămânzi și convinși că-i iubim pentru că ne-au eliberat de sub români. Imediat în toate casele localnicilor s-au rechiziționat camere pentru încartiruirea celor veniți, nici noi nefăcând excepție* [2, p. 101].

O situație aparte s-a creat în domeniul învățământului, întrucât limba română a fost înlocuită cu cea inventată „moldovenească”. *Vara lui 1940 a însemnat trecerea abruptă la folosirea cu prioritate a limbii ruse și la decretarea „limbii moldovenești” ca limbă locală, scrisă cu alfabet chirilic. Nimeni nu și-a pus problema, dacă este ușor sau greu* [2, p. 109]. La înscriere toți elevii erau considerați repetenți în ultimul an de școală făcut în România, toți elevii de la școala generală trebuiau să repete anul indiferent de media obținută în anul precedent.

Pentru a pune în aplicare politica de lichidare a „dușmanilor poporului” statul sovietic a organizat deportările din 13 iunie 1941. În listele basarabenilor deportați se regăseau profesori, preoți, foști primari, țărani, juriști etc. – oameni care, în opinia oficialităților, erau suspecti. Scopul deportărilor era de a intimida populația și a elimina orice potențial pericol pentru putere. Drama instaurării puterii comuniste a fost trăită de întreaga societate basarabeană. Memoriile martorilor vin să întregască imaginea trecutului comunist a acestor teritorii. Cu promisiunea nerealizată de rege, lăsați fără protecție, dezamăgiți, debusolați în fața puterii comuniste basarabeni au încercat să supraviețuiască, fiind nevoiți să-și tăinuiască gândurile, să devină mai prudenți, să-și ascundă temporar demnitatea. Starea emoțională a populației, sentimentele pe care le-a trăit în momentul invaziei armatei sovietice și a retragerii armatei și administrației române reflectate în memorii și mărturii contribuie la demistificarea trecutului [mai detaliat vezi: 7].

Intrarea României în război în 1941 și restabilirea administrației românești în Basarabia a presupus, în pofida războiului, revenirea treptată la modul de viață care respecta proprietatea privată, educația liberală, creștinismul și bunele maniere. Evenimentele după cotitura radicală din al doilea război mondial au readus armata sovietică în Basarabia. Începând cu 1944 au fost restabilite organele puterii sovietice, însă a rămas în vigoare reîmpărțirea teritorial-administrativă din 1940 care a încălcat principiul unității administrative a fostei provincii Basarabia. Teritoriul R.S.S. Moldovenești s-a redus la 33,7 mii km².

Treptat, populația era nevoită să accepte principiile modului de viață sovietic, întrucât oficialitățile puneau în aplicare și mai agresiv teroarea și represiunile. Deși colhozurile nu se bucurau de popularitate printre țărani, până în primăvara anului 1945, în republică au fost restabilite 223 de colhozuri și 50 de sovhozuri. Este necesar, de asemenea, de subliniat faptul că politica agrară și în special cea fiscală erau orientate spre colectarea a cât mai multe produse agricole și mijloace bănești, populația RSSM livrând în perioada 1944-1952 circa 21812 mii tone de cereale și achitând 400 milioane de ruble impozit agricol. Politica fiscală excesivă a cauzat foametea în RSS Moldovenească. Oamenii erau lăsați fără surse de existență. Deja nu mai conta calitatea produselor sau a bunurilor, conta prezența acestora. Toată populația, cu excepția nomenclaturii de partid a suferit. Tragedia foametei i-a făcut pe oameni să gândească impropriu ființei umane – instinctele supraviețuirii dominau rațiunea. Deși în toamna anului 1947 foametea a fost depășită, consecințele acesteia au fost resimțite mult timp.

În anii 1947-1948 oficialitățile comuniste doreau să urgenteze procesul de formare a colhozurilor. Populația Basarabiei prin tradiție nu doar era obișnuită cu proprietate privată asupra pământului, dar avea un simț înnăscut care lega ideea de bunăstare de pământ. Intenția statului de a crea gospodăria agricole colective a fost întâmpinată cu reticență de populație. Pentru a face viața proprietarilor de pământ insuportabilă oficialitățile îi etichetau drept „chiaburi” (ceea ce practic echivala cu noțiunea „sus-

pecti” și stabileau impozite mari pentru gospodăriile acestora. Categoria țăranilor cu proprietate a fost numită impropriu „chiaburi”, „culaci” [8, p. 209], întrucât în Basarabia în 1948 nici nu exista o proprietate funciară mare privată (de zeci sau sute de ha cum era, spre exemplu, cândva, în Rusia. În 1949 se pregăteau listele persoanelor ce urmau a fi deportate. Spre exemplu, în anii 1947-1948 conducerea orașului Bălți deja identificase o serie de gospodării ale „comercianților” și „chiaburilor”. Unii oameni, dându-și seama că apartenența lor la aceste categorii este fixată nu doar pentru fiscalitate, au refuzat la proprietatea privată în favoarea celei colective sau și-au modificat activitatea economică. Unii oameni s-au adresat Consiliului executiv Bălți pentru a li se anula statutul de „chiabur” sau „comerciant”, argumentându-se prin faptul că au venituri modeste, însă cererile lor au fost respinse. Este adevărat că printre aceste cereri erau și formulări, cel puțin bizare. Spre exemplu: Cucerenco Vladimir *в 1922 пымынские оккупанты наделили моего отца землëй* [1, fond 138, inv.1, d. 30, f. 444] (*în 1922 ocupanții români l-au împroprietărit pe tatăl meu cu pământ*). Deși inițial cererea sa a fost acceptată (făcuse promisiunea de a colabora cu sovietele), totuși ulterior el împreună cu soția și cei doi copii au fost deportați [3, p. 90].

Spre exemplu în categoria „chiaburilor” și întreprinzătorilor din Bălți au fost incluse 93 de familii care nu aveau cel puțin locuință [1, fond 138, inv.1, v. 33, file: 461-464], dintre acestea 10 nu dispuneau de nici un bun (în fișele lor de înregistrare a bunurilor era scris „fără avere”) [1, fond 17, inv.1, v. 54 a, file: 19, 30, 34, 41, 63, 371, 381, 494, 496, 516]. Jumătate din cei deportați dispuneau doar de câteva obiecte. Spre exemplu, lui Cuții Petru (fără locuință proprie) i s-a confiscat: *1 pat de lemn - uzat 80%, 1 dulap - uzat 60%, 1 scaun de lemn - uzat 80%, 1 capră* [1, fond 17, inv.1, v. 54 a, fila 24]. Și acesta era declarat „chiabur” – împreună cu cei doi copii ai săi au fost deportați în Irkutsk! [3, p. 90] Sambur Alexandra avea: *masă de bucătărie – rea, pat de metal – rău, 600 bucăți de lampaci din lut* [1, fond 17, inv.1, v. 54 a, f. 71]. Împreună cu fiica și doi fii au fost deportați în Irkutsk [3, p. 96]. Țepeman Anatolii (fără locuință proprie) avea: *canapea – folosită, dulap – folosit, aparat de radio – nefuncțional* [1, fond 17, inv.1, v. 54 a, f. 59]. Din aceste Fișe de descriere a proprietății ne dăm seama despre nivelul de trai al populației (și acești oameni erau considerați printre cei mai înstăriți).

În urma deportărilor din Bălți, autoritățile au confiscat 2000 ha de pământ, 114 case cu o suprafață locativă de 4014,6 m² și construcții suplimentare în valoare 1389,05 mii ruble [1, fond 138, inv.1, d. 33, f. 461-464], inventar agricol, vite, cereale, diverse bunuri mărunte. Încă până la declanșarea operațiunii *Iug* (așa a fost numită operațiunea de ridicare și deportare a basarabenilor din 5 spre 6 iulie 1949) la 30 iunie 1949 Consiliul de miniștri al RSSM a adoptat hotărârea *Cu privire la confiscarea și realizarea averii deportaților de pe teritoriul RSS Moldovenești*, care prevedea folosirea averii confiscate pentru acoperirea datoriilor față de stat. Ceea ce rămânea (case, întreprinderi, inventar, vii, vite, livezi) urma a fi transmis colhozurilor, sovietelor locale sau organelor financiare. Grâul, culturile tehnice trebuiau să fie transmise statului [12, pp. 234-235]. Cu mai puțin de un an înainte de deportări, obligațiile fiscale ale gospodăriilor de „chiaburi” și „comercianți” au fost mărite exagerat. În 1948 impozitul pe care trebuia să-l achite o gospodărie de „chiaburi” a fost mărit de la 553 ruble la 1284 ruble (în timp ce pentru gospodăria colhoznică impozitul a fost mărit de la 16 la 29 ruble; a lucrătorilor salariați – de la 30 la 47 ruble, a gospodăriilor particulare – de la 70 la 169 ruble) [11, p. 308]. Avera acestor oameni a fost folosită de stat inclusiv pentru finalizarea experimentelor economice. *Finalizarea colectivizării a însemnat instaurarea unor noi relații social-economice în localitățile rurale, instaurarea proprietății colective (de fapt de stat) asupra pământului și mijloacelor de producție. Aceste procese au determinat schimbări esențiale în viața cotidiană a populației, fostul țăran, proprietar sau arendaș de pământ, a devenit muncitor agricol* [4].

Dorința statului de a lichida grupurile sociale și a crea „cetățeni fideli” s-a materializat în acțiuni ce micșorau substanțial nivel de trai al mării majorități. Propaganda oficială tindea să creeze iluzia că în statul sovietic nu există diferențiere socială. Persoanele care cândva erau stimulate a munci în speranța unei vieți mai bune și a sporirii proprietății private (erau declarate „dușmani”) trebuiau să refuze la aceste idei și să accepte munca în scopul „bunăstării generale”, care în realitate se contura în bunăstarea elitei de partid. Astfel, se crea o stare în care gradul de apropiere de organele de conducere ale partidului comunist stabilea poziția omului în societate. Cotidianul începea a fi tot mai diferit pentru oamenii de rând și pentru cei care făceau parte sau erau aproape de elita de partid.

În concluzie: Primii ani de totalitarism în RSS Moldovenească se caracterizează prin implementarea politicii comuniste în toate domeniile, fapt ce a influențat direct și degradarea calității vieții localnicilor. În anii 1940-1941 oficialitățile erau preocupate de crearea organelor puterii administrative locale, iar propaganda comunistă prin declarații nefondate încerca să creeze iluzia unei bunăstări viitoare. Este perioada în care se constată puternică discrepanță dintre declarațiile oficiale și acțiunile reale ale puterii de stat. Acest proces a fost întrerupt de operațiunile militare și o scurtă etapă de restabilire a administrației românești. După 1944 basarabenii au fost integrați plenar în sistemul totalitarist, fiind nevoiți: să refuze la obișnuințele cotidiene din societatea democratică și la ideea de bunăstare personală; să accepte degradarea calității vieții; să trăiască la comanda statului; să se adapteze ideologiei comuniste. Impunerea dominației sovietice a modificat cotidianul basarabenilor: proprietatea privată, gândirea liberă, portul individual, religia au devenit inacceptabile în statul care dorea un colectivism exagerat.

Bibliografie:

1. Arhiva Municipală de Stat Bălți, A.M.S.B.
2. BUDIȘTEANU A., *Sub patru regimuri pe toate continentele*, București: Ed. Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2014, **ISBN 978-973-7861-81-8**
3. *Cartea memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist*, volum elaborat în cadrul Muzeului Național de Istorie a Moldovei de: Elena Postică, Maria Praporșciuc, Vera Stăvilă, v. I, Chișinău, Ed. Știința, 1999, **ISBN: 9975-67-109-8**
4. DOLGHI A., *Impactul colectivizării asupra vieții cotidiene din RSS Moldovenească (1944-1945)*, https://www.researchgate.net/publication/338392860_Impactul_colectivizarii_asupra_vietii_cotidien_e_din_RSS_Moldoveneasca_1944-1951_The_impact_of_collectivization_on_the_daily_life_in_the_Moldavian_SSR_1944-1951
5. ENCIU N., *Stalinismul al judecata istoriei*, https://www.art-emis.ro/istorie/stalinismul-la-judecata-istoriei-1?fbclid=IwAR3n3IUm-vOv8wYowm5ZsT3kUnW_QFmzCCN6knOx1ZCx0S3M4ucFfRarQvs
6. LUPU Corvin, *Poziția evreiască în vara anului 1940*, <http://www.art-emis.ro/istorie/2122-pozitia-evreiasca-in-vara-anului-1940-2.html>
7. PĂDUREAC L., *Comunism prin înfometare: bolnavii „D” în Basarabia sovietizată. În: Fațete ale comunismului în România și în R(A)SS Moldovenească: politică, societate și economie*, coord. Cristina Preutu, Anatol Petrencu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2020, p. 127-146, **ISBN: 978-606-714-600-4**
8. PETRENCU A, *Istoria contemporană: studii, materiale, atitudini*, Chișinău, Ed. Cartdidact, 2011, **ISBN 978-9975-4158-7-3**
9. PIROGAN Vadim, *Cu gândul la tine, Basarabia mea. Din mărturiile unui vinovat fără vină*, Chișinău: Ed. Enciclopedică „Gheorghe Asachi”, 1995, **ISBN 58855005510**
10. TUDOR Ștefan, *Satana pe Pământ: mărturii despre anii de foamete și deportări*, Chișinău: Universitatea, 1992, **ISBN 5-362-00869-2**
11. *Коллективизация крестьянских хозяйств в правобережных районах Молдавской ССР. Сборник документов*, Кишинёв, Изд. Картя молдовеняскэ, 1969
12. ПАЧАТ В., *Суровая правда истории депортации с территории Молдавской ССР, 1940-1950*, Chișinău, Ed. Momentul, 1998, **ISBN 9977-923-41-0**.

f